

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ НАЗВ ТРАНСПОРТУ ТА КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2»282.2(477.87):81»373

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).475–482

Шкурко Г. Вторинна номінація як спосіб творення назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття; кількість бібліографічних джерел – 32; мова українська.

Анотація. Семантична деривація є одним із важливих способів поповнення діалектної системи на власне українському мовному ґрунті. До процесів, які сприяють збагаченню діалектних назв, прийнято відносити звуження, розширення, термінологізацію, детермінологізацію, переосмислення значення тощо. Метою статті є опис вторинної номінації як способу поповнення тематичної групи назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття. Таке дослідження є актуальним, оскільки показує, що такі процеси зумовлюють появу нових значень, тим самим виявляють динаміку діалектосистеми. У статті розглянуто процеси вторинної номінації на прикладі назв транспорту та комунікацій, зібраних автором самостійно за допомогою експедиційного методу в закарпатському та гуцульському говорах на території Закарпатської області. Здійснено характеристику кожного процесу за допомогою аналізу первинного значення та простеження відмінностей на основі порівняння з похідним. Простежено процеси розширення (поряд із вживаним у говірці значенням активно функціонує нове), звуження (через меншу вживаність одне зі значень архаїзується і згодом зникає), зсув значення (унаслідок номінації нового поняття зберігається тільки домінуюче значення, а решта стирається). Визначено, що поява вторинної семантики дозволяє показати особливості світосприйняття носія діалекту, окреслити вербальні асоціації, що пов'язують вторинне значення із первинним. Таким чином можна виокремити диференційні ознаки та семантичні процеси, на основі яких відбувається переосмислення, зокрема, простежуються метафоричні та метонімічні перенесення значень. Метафоричне переосмислення проходить унаслідок візуальної чи функційної подібності, метонімічне – через суміжність означуваних реалій. У статті простежено утворення слів-універбатів, що є способом раціоналізувати номінативні одиниці. Слова-універбати вживаються як синонімічні до атрибутивних словосполучень, семантично конденсують означення, тому належать до вторинного номінування. Зроблено висновок, що процес вторинної номінації найчастіше містить кілька взаємопов'язаних значеннєвих процесів. Він поповнює діалектну систему новими значеннями, сприяє системності діалектної мови та наявності семантичних зв'язків між словами.

Ключові слова: діалектна лексика, українські говори Закарпаття, назви транспорту, назви комунікацій, семантична деривація, вторинна номінація, універбація.

Вивчення діалектів є актуальним завданням сучасної лінгвістики, оскільки вони зберігають архаїчні риси української мови. При дослідженні лексичної системи діалекту прийнято виокремлювати окремі тематичні групи. Такий підхід дозволяє проаналізувати розвиток чи занепад елемента говіркової системи, визначити тенденції та процеси, що сприяють її збереженню.

Постановка проблеми. Діалектна система характеризується поповненням арсеналу номенів. Серед способів збагачення діалектної лексики на власному мовному ґрунті прийнято визначати запозичення від інших мов, утворення нових слів за допомогою словотворчих засобів та семантичних процесів, пов'язаних із звуженням, розширенням, термінологізацією, детермінологізацією, переосмисленням значення тощо. Останній спосіб є продуктивним, позаяк утворення нових значень на основі вже наявних у мові активізує семантичні можливості діалектосистеми, сприяє акумуляції кількості номенів, зв'язує наявне в мові значення з новим на основі асоціацій.

Вербальні асоціації дозволяють чітко виокремити диференційні ознаки, на основі яких відбувається переосмислення значення, часто навіть семантичний зсув. Дослідження такого роду дозволяє показати особливості світосприйняття людини через

призму слова, простежити особливості утворення вторинних значень, показати вторинну номінацію як вияв динаміки тематичної групи діалектної лексики.

Аналіз досліджень. Лексика традиційного транспорту та комунікацій стала об'єктом дослідження лінгвістів, етнологів та етнографів, зокрема науковий інтерес становлять праці М. Глушка, З. Ганудель, Ю. Муличака, М. Никончука, О. Никончука, Г. Захарової, М. Парікової, Й. Дзєндзелівського, Г. Шкурко та інших. Незважаючи на ряд досліджень, семантичні процеси в діалектній лексиці українських говорів Закарпаття, зокрема в назвах традиційних видів транспорту і комунікацій, потребують детальнішого аналізу. Цим зумовлена актуальність нашого дослідження. Цінними також є праці, що стосуються вивчення вторинної номінації та універбації, зокрема дослідження О. Ісаченка, О. Кубрякової, Л. Сахарного, О. Широкової, В. Григор'єва, В. Лопатіна, Т. Вендіної, М. Валгіної, В. Грещука, М. Онишкевича, Г. Купрікової, Т. Щербиної, Т. Тищенко та ін.

Мета статті – описати вторинну номінацію як один із способів поповнення лексики тематичної групи транспорту та комунікацій в українських говорах на території Закарпаття.

Методи та методика дослідження. Джерельною базою нашого дослідження є діалектні записи,

зібрані автором експедиційним методом у закарпатському та гуцульському говорах на території Закарпатської області протягом трьох часових зрізів: 2012–2015 рр, 2019–2020 рр та 2023 р., що дало можливість проаналізувати динаміку тематичної групи. Базовим методом опрацювання емпіричного матеріалу є описовий, який дозволив здійснити семантичну характеристику номенів транспорту та комунікацій. Для встановлення семантичних зв'язків між поняттями, порівняння значеннєвих елементів, простеження мовних паралелей вдаємося до використання зіставного методу.

Виклад основного матеріалу. Вторинна номінація – це «надання об'єкту ще однієї назви: з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою (метонімічна або метафорична номінація, перифрази, евфемізми та ін.) або як трансформація попередньої назви об'єкта» [Тараненко 2004, с. 418].

На думку П. Гриценка, «акт вторинної номінації базується на встановленні класифікаційних зв'язків репрезентованих явищ як суміжних (у просторі, часі, функціонально) або протиставлюваних. Унаслідок вторинної номінації виникає ширше чи вужче номінативне поле лексеми» [Гриценко 1984, с. 120].

З-поміж назв транспорту та комунікацій велика кількість номенів утворена внаслідок цього процесу, що «в гносеологічному аспекті базується на здатності понять переходити одне в одного й формуватися на основі попередньо пізнаного, одночасно відображаючи нові ознаки дійсності, які виявляються в процесі безперервного пізнання» [Тропіна 1997, с. 55].

На нашу думку, вторинна номінація – багатокомпонентний процес, що містить різні способи вираження вторинного значення. Ми розглядаємо у її межах і використання слова із ще одним значенням на основі візуальної чи функційної подібності, і наявність асоціативних зв'язків, і процес універбації, що ззовні використовує словотворчі засоби творення нового слова, проте характеризується і зміною семантичного навантаження.

Вважаємо, що номен *шатр'о* 'верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням' виник унаслідок вторинної номінації, пор. укр. літ. *шатр'о* 'легке, розбірне, перев. конусоподібне житло з тканини, шкіри і т.ін.' [СУМ, т. 11, с. 421]. Через переосмислення ця лексема ще вживається в інших говорах, йменуючи циганський віз із критим верхом, пор. поділ. *шатр'о* т.с. [Краєвська 2014, с. 63]. На основі виокремлення диференційної ознаки 'житло з верхом' простежуємо ряд семантичних модифікацій: 'віз із верхньою частиною', 'верхня частина воза'.

Назва *ре^неха* 'передні сніци' традиційно вживається зі значенням 'довга сорочка', пор. гуц. *реп'еха* 'домоткана сорочка' [Піпаш, Галас 2005, с. 163], запозичена від частини складного нім. *Kripp(en)tuch* (*Krippe* 'ясла, корито', *Tuch* 'сукно, ляне полотно') [ЕСУМ, т. 5, с. 63] на основі вторинної метонімічної номінації.

Слово *суголовок* 'поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння його місткос-

ті' використовують через переосмислення укр. літ. *суголовок* 'межа між двома полями у вигляді незасіяної смуги; польова стежка' [СУМ, т. 9, с. 821]. На нашу думку, відбувся повний семантичний зсув, простежуємо збереження домінантного значення 'розділяти, відмежовувати' за такою ж властивістю елемента воза.

Складена назва *н'іміц'кі сани* 'сани, які можна використовувати без тяглової худоби' містить означення із прозорою мотивацією. Таке використання зумовлене асоціативними міркуваннями носіїв говірки: німецький – давніший за походженням. Атрибутив *н'іміц'кі* позбавлений негативної конотації, дає характеристику транспортного апелювання тільки за часом виникнення.

Лексема *бочк'ори* 'довгі сани для перевезення дров' вживається внаслідок вторинної номінації: первісно цим гунгаризмом йменують вид взуття – від угор. *bockor* 'личаки' [Сабадош 2008, с. 30; ЕСУМ, т. 1, с. 240–241]. Диференційними ознаками для вторинного йменування виступають такі характеристики: 'великий розмір', 'менша маневреність' тощо. Спостерігаємо процес термінологізації, оскільки слово у первинному значенні має відтінок зневажливості, під час творення нового значення ця стилістична особливість стирається, номен набуває нових стилістичних особливостей.

Найменування *лаба* 'полоз, та частина саней, що пересувається по снігу' (див. ще закарп. марамор. *лаба* т.с. [Бевка 2004, с. 81]) вживається внаслідок перенесення значення діал. *лаба* 'лапа тварини', 'нога людини' (пор. пол., словац. *laba*, рум. *labă*, угор. *láb* 'лапа') [Сабадош 2008, с. 158] на основі метафоричних зв'язків.

Лексема *качу́лка* (*качу́лка*, *качу́лка*) 'горизонтальна планка, що сполучає передні загнуті частини полозів саней' виникла внаслідок перенесення значення діал. *качу́лка* 'качалка, якою розкачують тканину (білизну), тісто і т.д.' [Сабадош 2008, с. 139] через витягнуту і довгу форму конструкції на санях.

Назву *куг'ут* 'залізний гак на кінці дишля, де укріплюються нашільники' відносять до назв елементів транспорту через метафоричне перенесення значення: гострий залізний гак подібний до фігурки півня, первісно – *ког'ут* 'півень' [Сабадош 2008, с. 146]. На основі трансформованого значення з'явився демінутив *куг'утик*.

Слово *капуца́н* 'ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і причіпляють до неї віжки' запозичене від пол. діал. *kapusyn* і проходить процес семантичної деривації: первинне значення пол. *kapusyn* 'чернець, який носить капюшон' (від лат. *caputium* та франц. *capuce*) [Brückner 1970, с. 218] або нім. *Kapuziner* [Сабадош 2014, с. 111]. У говірках відбувається двоступеневий процес переосмислення на основі диференційної ознаки 'об'єкт, що одягається на голову' ('чернець' – 'капюшон' – 'упряж на голові коня').

Номен *поголо́ни* 'наочники' виник унаслідок перенесення значення та суфіксації, пор. укр. літ. *пого́н* 'знак розрізнення у вигляді широкої нашивної або накладної смуги, прикріпленої до плечей

військового чи іншого форменого одягу' [СУМ, т. 6, с. 719] за семною ознакою 'парні накладні частини'.

Складена назва *ламбáси на óч'и* містить слово *ламбáси*, вжите внаслідок перенесення значення укр. літ. *лампа́си* 'кольорова смужка з сукна, що нашивається по зовнішньому шву формених штанів' [СУМ, т. 4, с. 443] за визначальною ознакою 'щось накладати на поверхню'. У цьому випадку семантична деривація відбувається шляхом детермінологізації спеціалізованих номенів та подальшої метафоризації й розширення значення слів.

Назва *к'ішка* 'дорога, що пролягає через важкопрохідну місцевість, часто нерозчищена, завалена хмизом, гіллям' виникла внаслідок вторинної номінації, пов'язаної з диференційною ознакою 'місце для проходу звуженої форми': [*йак то в'ін буде йти через ту к'ішку з к'ін'ми //*].

Серед зібраного матеріалу є ряд назв, що виникли внаслідок вторинної номінації на основі асоціативних зв'язків, оскільки «внутрішня форма слова дає інформацію про те, яким чином дана реалія була осмислена і номінована саме цим мовним знаком. Отже, внутрішня форма є поєднувальним елементом між формою та змістом мовної одиниці, пов'язує довербальну та вербальну стадії номінації. Утворення образу-уявлення не є довільними, воно детерміноване індивідуальними, етнічно-культурними та лінгвальними особливостями мовця, серед яких особливості етнічної ментальності, психіки, культура, міфологія, архетипи підсвідомого, особливості конкретної комунікативної ситуації, інтенції мовця і т.ін.» [Головенко 2012, с. 139].

Назва *прі́рва* 'місце, де закінчується дорога' вживається на основі значення укр. літ. *прі́рва* 'провалля зі стрімкими урвищами по краях, велика і глибока яма або яр; стрімке урвище' [СУМ, т. 8, с. 108–109]. У свідомості носіїв говірки кінець дороги асоціюється з визначальними ознаками 'стрімке урвище', 'провалля'.

Подібний семантичний процес відбувається із лексемою *за́рва* 'місце, де закінчується дорога' (див. ще закарп. борж. *зарва* 'прірва, яма' [Лизанець 2008, с. 273]), що вживається ще у бойк. *за́рва* 'обвал, обрив', 'вимитий водою берег, що зсувається' [Матіїв 2013, с. 164], гуц. 'зсув ґрунту, що утворюється після тривалих дощів; прірва' [Піпаш, Галас 2005, с. 63], наддністр. 'крутий схил; провалля' [Шило 2008, с. 124]; це утворення від пол. *zarwa* 'прорив' [Linde, т. 6, с. 757–758].

Номен *дѣбр'а* 'місце, де закінчується дорога' із близьким значенням є нормою укр. літ. мови, пор. *дѣбри* 'зарослі густим непрохідним лісом, чагарником і т.ін. місця' [СУМ, т. 2, с. 228] < псл. **dъbrъ* [ЕСУМ, т. 2, с. 20], пор. ще бойк. *дѣбр'я* 'стрімкий бік гори, горба' [Матіїв 2013, с. 123], гуц. *дѣбр'я* (*дѣбр'а*) 'заросле лісом місце, де пасуть худобу' [Ястремська 2008, с. 292]. Відбувається розширення значення на основі асоціативних міркувань.

Найменування *тун'ік* 'місце, де закінчується дорога' утворене внаслідок семантичної деривації на основі загального значення укр. літ. *туні́к* 'непроїждже, непрохідне місце; перешкода для проїз-

ду, проходу' [СУМ, т. 10, с. 321]. Первісно *тун'ік* – суфіксальне утворення від *туні́й* (< псл. *torъ* т.с.) [ЕСУМ, т. 5, с. 677].

Назви *ліс*, *пóле*, *травá*, *обл'ух*, *хащч'і*, *р'іка*, *вóда*, *полоні́на* 'місце, де закінчується дорога' вживаються внаслідок вторинної номінації укр. літ. *ліс* [СУМ, т. 4, с. 522–523] (< псл. *lěszъ* т.с. [ЕСУМ, т. 3, с. 265–266]), *пóле* [СУМ, т. 7, с. 61–62] (< псл. *polje* т.с. [ЕСУМ, т. 4, с. 486–487]), *травá* [СУМ, т. 10, с. 218–219] (< псл. *trava / trěva* т.с. [ЕСУМ, т. 5, с. 613]), *обл'іг* 'протягом кількох років не оране, не оброблюване поле' [СУМ, т. 5, с. 526] (від *лежáти* внаслідок усічення основи та префіксації; пор. волин. *обл'іг*, *обл'іг* 'необроблене поле' [Данилюк 1997, с. 88]), *хащч'і* 'густий, непрохідний ліс, чагарник' [СУМ, т. 11, с. 32] (від пол. *chaszczе* 'густий чагарник' [ЕСУМ, т. 6, с. 161]; пор. волин. *хащч'і* 'зарості лісу, кущів' [Данилюк 1997, с. 139–140]), *р'іка* [СУМ, т. 8, с. 574–575] (< псл. *rěka* < **roika* т.с. [ЕСУМ, т. 5, с. 95]), *вóда* [СУМ, т. 1, с. 716–717] (< псл. *voda* т.с. [ЕСУМ, т. 1, с. 414]), *полоні́на* [СУМ, т. 7, с. 94] (від *пóле* суфіксальним способом, пор. бойк. *полоні́на* 'безліса ділянка верхнього поясу гір, яка використовується для пасовиська та сінокосу' [Матіїв 2013, с. 368]). Тож на основі вербальних асоціацій мовці йменують місце, де закінчується дорога, назвами водних та інших природних об'єктів, виокремлюючи визначальні ознаки у первинному значенні і переносячи їх на похідне, «внаслідок чого найменування нерідко є закріпленим у конкретній мові результатом суб'єктивного підходу до позначуваних понять чи явищ дійсності. У результаті цього внутрішня форма навіть у складі слів, що виражають тотожні поняття, виявляє різні сторони, різні ознаки предмета чи явища, що іменуються» [Головенко 2012, с. 139].

Номен *бездор'іж'а* у первинному значенні йменує малоприсадатну для їзди дорогу (укр. літ. *бездор'іжжя* т.с. [СУМ, т. 1, с. 127]). Унаслідок вторинної номінації йменує місце, де закінчується дорога.

Цікавою є вторинна номінація у складі семми 'великий мішок', представленій складеними назвами *куб'ін'с'кий м'іх*, *куб'ін'с'кый м'іх*, *куб'ан'с'кий м'іх*, *куб'ін'с'кий м'іх*, *китáй'с'кий м'іх*. За асоціативними зв'язками із країнами, звідки раніше могли бути привезені мішки такого розміру, мовці внаслідок вторинної номінації активно використовують ці двокомпонентні найменування, незважаючи на країну походження: [*к'ід' трѣба бѣло дашо т'ашкої носіти / та л'уди брали куб'ін'с'к'і м'іхи // не^в знаву / чом так с'а клікали / лем знаву / шо то такій м'іх бѣоу дас на двáсто к'іл //*]

Номен *солomoжáк* 'великий мішок' у закарпатських говірках первісно вживається зі значенням 'солом'яний матрац', пор. закарп. *солmoжáк*, *солmджáк*, *солмажáк*, *салmoжáк*, *сормoжáк* [Дзендзелівський 1966, с. 51], марамор. *солmoжáк* т.с.; від угор. *szalmaszák* т.с. [Сабадош 2008, с. 337]; внаслідок розширення значення відбувається вторинна номінація (на основі диференційної ознаки 'засіб для перенесення сіна, соломи').

Назва *méйнзур* ‘невеликий мішок’ запозичена, ймовірно, через нім. *Mensúr* ‘вимірювання’ від лат. *mensúra* ‘міра, вимірювання’ [ЕСУМ, т. 3, с. 436]; простежуємо перенесення значення за суміжністю: міра, вміст – засіб для перенесення вантажу.

Номен *п’їлка* ‘мішок’ в українських говорах первісно йменує тканину, частину спідниці, пор. лемк. *пїлка* ‘оздоблена тканина розмірів 50 × 200 см для перенесення дітей упереді’ [Мушинка 1988, с. 214], гуц. *пїлка* ‘половина (четверта частина) спідниці; різнобарвна тканина’ [Піпаш, Галас 2005, с. 139]. Відбувається подвійне перенесення значення за суміжністю: ‘назва поли спідниці’ – ‘тканина’ – ‘мішок, що виготовлений із цієї тканини’ (або ж ‘полотнище’ (на основі диференційної ознаки ‘засіб для перенесення вантажу’) – ‘мішок’).

Лексема *ситіець* ‘великий мішок’ вживається внаслідок перенесення значення за суміжністю: назва тканини *ситець* [СУМ, т. 9, с. 206] – виріб із цієї тканини.

Слово *борн’о́ука* ‘рюкзак для перенесення речей’ (див. ще закарп. *бóрн’о́вка*, *бурн’о́вка* ‘спеціальна солдатська сумка з телячої шкіри’) – суфіксальне утворення від угор. *bornyubúr* ‘теляча шкіра’ [Лизанець 2008]; спостерігаємо процес перенесення первинного значення запозиченого слова за суміжністю: матеріал – предмет.

Назва *кóрман’* ‘візник, той, що править кінним екіпажем’ у закарпатському говорі первісно йменує кермо [Сабадош 2008, с. 150], із такою семантикою – від угор. *kormány* т.с. [Лизанець 2008]. Відбувається повний семантичний зсув на основі диференційної ознаки ‘головний, той, хто керує’.

Процеси вторинної номінації передбачають і наслідки процесу універбації, що «ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом» [Клименко 2004, с. 749].

За словами І. Думчака, «тенденція до універбації – це реалізація одного із загальних законів розвитку лексики, що полягає в подоланні внутрішньої суперечності між єдністю значення і розчленованістю його форми. Універбаційні процеси спрямовані на верифікацію уже наявних номінацій» [Думчак 1998].

Ми розглядаємо універбацію як різновид суфіксального словотворення, що передбачає перетворення складеної назви на однослівний номен із додаванням суфікса, що характеризується семантичною конденсацією атрибутива, тобто містить всі ті визначальні семантичні ознаки, що й словосполучення, він є «виявом вторинного номінування» [Курпикова 2014, с. 159]. Деякі дослідники вказують на можливість різниці у стильовому забарвленні між первинною складеною назвою та універбатом [id.], проте ми такого не спостерігаємо. Серед причин використання таких похідних розглядаємо мовну лаконічність, оскільки «засіб економії передачі інформації допомагає її швидкому сприйманню і запам’ятовуванню» [Думчак 1998, с. 7]. Аналізовані нами універбати є синонімічними до вживаних у говорах складених назв. На думку Т. Щербіної, «спі-

віснування словосполучення й синонімічної йому похідної одиниці репрезентує процес становлення номінації, а відсутність словосполучення-мотиватора до похідного однослівного деривата засвідчує завершення цього процесу» [Щербина 2017, с. 485].

Виділені нами універбати – похідні від атрибутивних словосполучень із формантами *-ка* (жін. рід), *-ник* (чол. рід), тож суфіксальна універбація є найпродуктивнішим способом (пор. в сх.поділ. гов. [Тищенко 2012, с. 329]).

Серед універбатів у складі назв транспортних комунікацій визначаємо номен *ґрунто́ука* (*ґрунт’ї́ука*) ‘дорога без покриття’, що виник внаслідок універбації словосполучень *ґрунто́ва доро́га*, *ґрунто́ва доро́га*, що активно вживаються у закарпатському та інших українських говорах, зокрема півн.волин., півд.поліс. *ґрунто́вка*, *ґрунто́вка* т.с. [Антонюк 2009, с. 75], степ. *ґрунто́вка* ‘ґрунтова дорога’, ‘дорога на болоті’ [Громко, Лучик, Поляруш 1999, с. 65], сх.слобож. *ґрунто́ука* т.с. [Слободян 2017, с. 188]. Із такою ж семантикою поширені назви *земл’а́нка* – від *зе’мл’а́на доро́га*, *во́йє́нка* – від *во́йє́н:а доро́га*. Останнє складене найменування та універбат характеризуються наявністю вербальних асоціацій, мотивованих словом *в’ї́їна*, описують дорогу без покриття, що пов’язана у свідомості людей із воєнними діями. Лексема *р’ї́н’о́ука* утворена шляхом універбації *р’ї́н’о́ва доро́га* (укр. літ. *рїнь*, *ринь* ‘крупний пісок, гравій, галька і т.ін.’, ‘берег або дно річки з крупного піску, гравію, гальки і т.ін.’ [СУМ, т. 8, с. 575]), йменує дорогу вздовж річки або на місці, де раніше протікала річка.

Універбати *возо́ука*, *во’зу́ука* йменують дорогу, призначену для їзди возами, утворені від *возовá доро́га*, *возовá доро́га*.

Назва *цїса́рка* ‘дорога з кам’яним, асфальтовим або цементно-бетонним покриттям, призначена для руху будь-якого безрейкового транспорту’ є універбатом від зафіксованого нами словосполучення *цїса́р’с’ка пут’*, якими йменують центральну дорогу в місцевості; під час творення відбуваються фонеморфологічні зміни (усічення суфікса) [Щербина 2017, с. 486]. Із такою семантикою вживається також в ін. гов., пор. лемк. *цїса́рка*, *цїса́р’с’ка дра́га* т.с. [Ганудель 2001, № 125], *цїса́рка* ‘шосе; битий шлях державного значення’ [Пиртей 2004, с. 334]. Беручи до уваги, що це утворення – від *цїса́р’* (< псл. *cěsarъ* – від лат. *Caesar* (первісно власного імені, згодом – титулу)) [ЕСУМ, т. 6, с. 260–261], вважаємо, що номінація відбувається на основі диференційної ознаки ‘головний’. Шляхом універбації утворений і номен *машчє́нка* ‘дорога з асфальтовим покриттям, призначена для руху будь-якого безрейкового транспорту’, що є наслідком семантичної конденсації *машчє́ний пут’* (сполучення дієприкметника з іменником) – від *мастї́ти*, ймовірно, через характеристику змащування шарів асфальту при укладанні.

Слово *кóпанка* ‘дорога, що пролягає через важкопрохідну місцевість, часто нерозчищена, завалена хмизом, гіллям’ (див. ще закарп. марамор. *кóпанка* ‘дорога-просіка в лісі’ [ДЛАЗ, ч. 2, № 211]) вживається і в інших говорах української мови,

пор. бойк. *кóпанка* ‘дорога, зроблена вручну’ [Матіїв 2013, с. 232], гуц. ‘прокопана лісова, польова стежка’ [Піпаш, Галас 2005, с. 83]. Це універбат, що виражає семантику результату дії.

Гадаємо, що назва *барон’їнка* ‘дорога у лісі, горах’ – універбат, первинний атрибутив у якому мотивований іменником *бар’ан*, беручи до уваги локалізацію лексеми. Так само утворений універбат *бар’онка* ‘стежка, протоптана доріжка чи спеціально зроблена людьми’.

Лексико-семантична група назв комунікації вантажів має у складі ряд універбатів. Номен *клочанік* ‘великий мішок’ (див. ще закарп. марамор. *клочанік* ‘міх з полотна, зітканого з клочаних ниток’ [Сабадош 2008, с. 145]) утворений від складеної назви *клочаний м’їх*, із атрибутивом *клочаний* пор. укр. літ. *клоччаний* ‘зроблений із клоччя’ [СУМ, т. 4, с. 190].

Назви *жаліўник* (*же^лліўник*), *жаліўл’анік* (*жаліўл’анік*, *же^лліўл’анік*) ‘невеликий мішок’ – універбасти від *же^лліўл’аній м’їх* (та фонетичних варіантів): [*жаліўл’ан’ї были ме^лтр’ов’ї / так’ої б’їло / їак жаліўа / так’ої др’ан’ач’ої* //].

За такою ж моделлю утворено універбат *кроп’їўл’анік* т.с. – від *кроп’їўл’аній м’їх* (*кроп’їўл’аній м’їх*) тощо.

Номен *кошанік* ‘великий мішок’ – універбат від *коше^нний*, ймовірно, під впливом *клочанік* (див. вище), пор. подібне утворення бойк. *кошаніця* ‘місце, де косять траву’ [Онишкевич, ч. 1, с. 383]. Універбат *мл’їн:ик* ‘великий мішок’ вживається ще у

гуц. говорі, пор. *мл’їннік* ‘мішок для млива’ [Піпаш, Галас 2005, с. 103].

Висновки. Отже, процес вторинної номінації пов’язаний із використанням наявного у мові слова з іншим значенням. Таке перенесення значення може бути зумовлене рядом асоціацій, що виникають у людини під час світосприйняття (*л’їс, поле, трав’а, обл’їх, хащ’ї, р’їка, вода, полонїна, н’їмїц’кі с’ани, куб’їн’с’кий м’їх, кит’їйс’кий м’їх*). Процес вторинної номінації містить розширення, звуження, зсув значення (*с’їголовок, к’орман’*), метафоричне (*л’їба, кач’їлка, куг’їт, погол’їни, лам’їаси на б’їч’ї*) чи метонімічне перенесення семантики (*н’їлка, м’їнзур*). Також до цього процесу ми відносимо похідні-універбасти, пов’язані з конденсацією семантики слова. Номени, утворені шляхом універбації, мають здатність лаконічно йменувати реалію, не втрачаючи визначальних ознак її семантики (*грунт’оўка, земл’їнка, вой’їнка, во’зуўка, ц’їсар’ка, к’опанка, жаліўник* (*же^лліўник*), *жаліўл’анік* (*жаліўл’анік, же^лліўл’анік*), *кроп’їўл’анік, кошанік, мл’їн:ик*).

Наше дослідження показує, що процес вторинної номінації є розгалуженим та багатоетапним, поповнює діалектну систему новими значеннями, сприяє появі семантичних зв’язків між лексемами. Номени, утворені шляхом вторинної номінації, активно вживаються носіями говірок та свідчать про динамічний розвиток тематичної групи назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття.

Література

1. Антонок С.В. Народні назви шляхів сполучення Ровенщини. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 72–82.
2. Бевка О. Словник-пам’ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморощського комітату. Ред. І. Удварі. Ніредьгаза, 2004. 178 с.
3. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини: Назви будівництва і транспорту. Пряшів, 2001. Т. III. 216 с.
4. Головенко К. Вторинна номінація та внутрішня форма слова. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 105 (1). С. 137–140.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 228 с.
6. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград: РВГЦ КДПУ, 1999. 222 с.
7. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Відп. ред. І.М. Железняк. Луцьк: Надстир’я, 1997. 108 с.
8. Дзензелівський Й.О. Ізгласи угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР (На матеріалах Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області УРСР, т. I–III). *Українська лінгвістична географія*. Київ: Наукова думка, 1966. С. 45–75.
9. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України): Лексика. Ужгород, 1958–1993. Ч. I–III.
10. Думчак І.М. Універбація в українській мові: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 1998. 16 с.
11. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
12. Клименко Н.Ф. Універбація. *Українська мова: енциклопедія*. Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. С. 749.
13. Краєвська Г.П. Гіпонімія як вияв системності лексики традиційних народних ремесел. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 50. С. 62–64.
14. Купрікова Г.В. Вторинна номінація як наслідок дії закону економії мовної енергії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 44. С. 158–159.
15. Лизанець П.М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області. Ужгород: Карпати, 2008. 440 с.

16. Матіїв М.Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
17. Мушинка М. Нарис етнографії: Південь. Матеріальна культура. *Лемківщина: Земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. Т. II. С. 213–217.
18. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. I–II.
19. Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
20. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
21. Сабадош І.В. Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.). Відп. ред. Л.О. Белей. Ужгород, 2014. 600 с.
22. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
23. Слободян О.В. Географічна народна термінологія українських східнословобожанських говірок Луганщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Старобільськ, 2017. 228 с.
24. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
25. Тараненко О.О. Номінація. *Українська мова: енциклопедія*. Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. С. 417–419.
26. Тищенко Т. Явища універбації в лексиці східноподільського ареалу. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2012. Вип. 16. С. 325–330.
27. Тропіна Н.П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 55–63.
28. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с.
29. Щербина Т.В. Універбації як вияв вторинної номінації в говірках Черкащини. *Діалекти в синхронії та діахронії*. Київ: КММ, 2017. С. 483–492.
30. Ястремська Т.О. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). 424 с.
31. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1970. 806 s.
32. Linde M. Samuel Bogumił. Słownik języka polskiego. Warszawie, 1807–1814. Т. I–VI.

References

1. Antoniuk S.V. (2009) Narodni nazvy shliakhiv spoluchennia Rovenshchyny [The Folk Names of the Ways of Communication in Rivne Region]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 72–82 [in Ukrainian].
2. Bevka O. (2004) Slovnyk-pamiatnyk. Dialektnyi slovnyk sela Poliany Maramoroshskoho komitatu [Dictionary-monument. Dialect Dictionary of Polyany Village, Maramoroshsky District]. Red. I. Udvari. Niredhaza, 178 s. [in Ukrainian].
3. Hanudel Z. (2001) Lnhvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny: Nazvy budivnytstva i transportu [Linguistic Atlas of Ukrainian Dialects of Eastern Slovakia: Names of Construction and Transport]. Priashiv, T. III. 216 s. [in Ukrainian].
4. Holovenko K. (2012) Vtorynna nominatsiia ta vnutrishnia forma slova [Secondary Nomination and Inner Word Form]. *Naukovi zapysky. Serii: Filolohichni nauky*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 105 (1). S. 137–140 [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P.Yu. (1984) Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky [Modeling of the Dialect Vocabulary System]. Kyiv: Naukova dumka. 228 s. [in Ukrainian].
6. Hromko T.V., Luchyk V.V., Poliarush T.I. (1999) Slovnyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Kirovohradshchyny [Dictionary of Folk Geographical Terms of Kirovohrad Region]. Kyiv; Kirovohrad: RVHITS KDPU. 222 s. [in Ukrainian].
7. Danyliuk O.K. (1997) Slovnyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni [Dictionary of Folk Geographical Terms of Volyn]. Vidp. red. I.M. Zheliezniak. Lutsk: Nadstyria. 108 s. [in Ukrainian].
8. Dzendzelivskiy Yo.O. (1966) Izohlosy uhorskykh leksychnykh nasharuvan v ukrainskykh hovorakh Zakarpatskoi oblasti URSS [Isoglosses of Hungarian Lexical Layers in the Ukrainian Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR]. *Ukrainska lnhvistychna heohrafiia*. Kyiv: Naukova dumka. S. 45–75 [in Ukrainian].
9. Dzendzelivskiy Yo.O. Lnhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSS (Ukraine): Leksyky [Linguistic Atlas of Ukrainian Folk Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR: Vocabulary]. Uzhhorod, 1958–1993. Ch. I–III [in Ukrainian].
10. Dumchak I.M. (1998) Univerbatsiia v ukrainskii movi [Univerbation in the Ukrainian Language]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 16 s. [in Ukrainian].
11. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in 7 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2012. Т. 1–6 [in Ukrainian].
12. Klymenko N.F. (2004) Univerbatsiia [Univerbation]. *Ukrainska mova: entsyklopediia*. Redkol.: V.M. Rusanivskiy, O.O. Taranenko (spivholovy) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. im. M.P. Bazhana. S. 749 [in Ukrainian].
13. Kraievska H.P. (2014) Hiponimiiia yak vyjav systemnosti leksyky tradytsiinykh narodnykh remesel [Hyper-hyponymic Relations as a Manifestation of Systemic Vocabulary of the Traditional Folk Crafts]. *Naukovi*

zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Filolohichna». Vyp. 50. S. 62–64 [in Ukrainian].

14. Kuprikova H.V. (2014) Vtorynna nominatsiia yak naslidok dii zakonu ekonomii movnoi enerhii [Secondary Nomination as a Result of Operation of the Language Energy Saving Law]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Filolohichna». Vyp. 44. S. 158–159 [in Ukrainian].*

15. Lyzanets P.M. (2008) Ukrainski pivdennokarpatski hovirky Zatyssia Vynohradivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti [Ukrainian South Carpathian Dialects of Zatyssia, Vynohradiv District, Transcarpathian Region]. Uzhhorod: Karpaty. 440 s. [in Ukrainian].

16. Matiiv M.D. (2013) Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny [Dictionary of the Central Boyko's Dialects]. Kyiv–Simferopol: Nata. 602 s. [in Ukrainian].

17. Mushynka M. (1988) Narys etnohrafii: Pivden. Materialna kultura [Essay on Ethnography: South. Material Culture]. *Lemkivshchyna: Zemlia, liudy, istoriia, kultura*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto. T. II. S. 213–217 [in Ukrainian].

18. Onyshkevych M.I. (1984) Slovnyk boikivskykh hovirok: U 2 ch. [Dictionary of Boykos' Dialects: in 2 parts]. Kyiv: Naukova dumka. Ch. I–II [in Ukrainian].

19. Pyrtei P.S. (2004) Korotkyi slovnyk lemkiivskykh hovirok [Short Dictionary of Lemkos' Dialects]. Ivano-Frankivsk: Siversiia MV. 364 s. [in Ukrainian].

20. Pipash Yu.O., Halas B.K. (2005) Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti) [Materials for a Dictionary of Hutsul Dialects (Kosivska Polyana and Rosishka, Rakhiv District, Transcarpathian Region)]. Uzhhorod. 266 s. [in Ukrainian].

21. Sbadosh I.V. (2014) Istoriia ukrainskoi botanichnoi leksyky (XIX – pochatok XX st.) [History of the Ukrainian Botanical Vocabulary (19th – beginning of 20th centuries)]. Vidp. red. L.O. Belei. Uzhhorod. 600 s. [in Ukrainian].

22. Sbadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of Transcarpathian Dialect of Sokyrnytsia Village, Khust District]. Uzhhorod: Lira, 2008. 480 s. [in Ukrainian].

23. Slobodian O.V. (2017) Heohrafichna narodna terminolohiia ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny [Geographical Native Terminology in Ukrainian Eastern Slobozhan Dialects of Luhansk Region]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Starobilsk. 228 s. [in Ukrainian].

24. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. T. I–XI [in Ukrainian].

25. Taranenko O.O. (2004) Nominatsiia [Nomination]. *Ukrainska mova: entsyklopediia*. Redkol.: V.M. Rusanivskyi, O.O. Taranenko (spivholovy) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. im. M.P. Bazhana, 2004. S. 417–419 [in Ukrainian].

26. Tyshchenko T. (2012) Yavlyshcha univerbatsii v leksytsi skhidnopodilskoho arealu [Phenomena of Univerbation in the Lexicon of the Eastern Podillya Region]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. Seriiia: Filolohiia (movoznavstvo)*. Vyp. 16. S. 325–330 [in Ukrainian].

27. Tropina N.P. (1997) Do pytannia pro sutnist leksyko-semantichnoi deryvatsii [About the Question of the Essence of Lexical-Semantic Derivation]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 55–63 [in Ukrainian].

28. Shylo H. (2008) Naddnistrianskyi regionalnyi slovnyk [Naddnistrian Regional Dictionary]. Lviv; Nyu-York. 288 s. [in Ukrainian].

29. Shcherbyna T.V. (2017) Univerbaty yak vyjav vtorynnoi nominatsii v hovirkakh Cherkashchyny [Univerbation as a Mean of Secondary Nomination in Cherkasy Region Dialects]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii*. Kyiv: KMM. S. 483–492 [in Ukrainian].

30. Yastremska T.O. (2008) Tradytsiine hutsulske pastukhuvannia [Traditional Hutsul Herding]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (Seriiia «Dialektolohichna skrynia»). 424 s. [in Ukrainian].

31. Brückner A. (1970) Słownik etymologiczny języka polskiego [Etymological Dictionary of Polish Language]. Warszawa. 806 s. [in Polish].

32. Linde M. Samuel Bogumił. Słownik języka polskiego [Dictionary of Polish Language]. Warszawie, 1807–1814. T. I–VI [in Polish].

SECONDARY NOMINATION AS A WAY OF FORMATION OF TRANSPORT AND COMMUNICATION NAMES IN THE UKRAINIAN DIALECTS OF TRANSCARPATIA

Abstract. Semantic derivation is one of the most important ways of replenishing the dialect system on the Ukrainian linguistic soil. The processes that contribute to the enrichment of dialect names include narrowing, expansion, terminologization, determinologization, rethinking of meaning, etc. The purpose of the article is to describe the secondary nomination as a way of replenishing the thematic group of names of transport and communications in the Ukrainian dialects of Transcarpathia. This study is relevant because it shows that such processes lead to the emergence of new meanings, thus revealing the dynamics of the dialect system. The article examines the processes of secondary nomination on the example of names of transport and communications collected by the author independently using the expeditionary method in the Transcarpathian and Hutsul dialects in the Transcarpathian region. The author characterizes each process by analyzing the primary meaning and tracing

the differences based on comparison with the derivative. The processes of expansion (along with the meaning used in the dialect, a new one is actively functioning), narrowing (due to lesser use, one of the meanings is archaized and subsequently disappears), and shift of meaning (due to the nomination of a new concept, only the dominant meaning is preserved, and the rest is erased) are traced. It has been determined that the emergence of secondary semantics allows us to show the peculiarities of the worldview of a dialect speaker, to outline the verbal associations that connect the secondary meaning with the primary one. Thus, it is possible to distinguish differential features and semantic processes on the basis of which reinterpretation takes place, in particular, metaphorical and metonymic transfers of meaning can be traced. The metaphorical reinterpretation takes place as a result of visual or functional similarity, while the metonymic reinterpretation is due to the adjacency of the denoted realities. The article traces the formation of word-universals, which is a way to rationalize nominal units. The words-universals are used as synonyms for attributive phrases, semantically condense the meaning, and therefore belong to the secondary nomination. It is concluded that the process of secondary nomination often contains several interrelated semantic processes. It replenishes the dialect system with new meanings, contributes to the systematic nature of the dialect language and the presence of semantic relations between words.

Keywords: dialectal vocabulary, Ukrainian dialects of Transcarpathia, names of transport, names of communications, semantic derivation, secondary nomination, univerbation.

© Шкурко Г., 2023 р.

Галина Шкурко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; galyna.shkurko@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4872-3809>

Halyna Shkurko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; galyna.shkurko@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4872-3809>